

Третя і четверта хвилі репресій на території нашої області прокотилися в період Другої світової війни та після неї і були пов'язані з німецькою окупацією та поверненням радянської влади. Проте вони заслуговують на окрему розмову.

Політичні репресії – це злочин проти народу, а злочин має бути покараний, інакше ми ризикуємо знову і знову опинитися в становищі заручників періодично відтворення системи державного тероризму. Лиш один із тоталітарних режимів, який лютував на українських землях у минулому столітті – гітлерівський, – був покараний (і то частково) в рамках Нюрнберзького судового процесу. Зі здобуттям незалежності України 1991 р. багато науковців і громадських діячів стали говорити про необхідність Нюрнбергу-2 над комуністичним режимом, і дуже погано, що такий процес не відбувся. Але ніхто, мабуть, не думав про те, що і після 14 років незалежності доводитиметься вести мову про нагальну потребу третього Нюрнбергу – в масштабах України, та й окремої області.

ЗАХІДНА УКРАЇНА У 1939–1941 РР.

Олександр ЛУЦЬКИЙ

ЛЬВІВ ПІД РАДЯНСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ 1939–1941 РР.

Всебічне дослідження історії Львова не можливе без вивчення її радянського періоду, зокрема подій, що сталися на початку Другої світової війни, коли західноукраїнські землі були приєднані до СРСР і включені до складу Української РСР. Перетворюючи Західну Україну на інтегральну частину Радянського Союзу, сталінський режим у ті роки особливу увагу приділив Львову – найбільшому за кількістю населення місту регіону, його політичному і культурному центрові. Львів став головною сценою, на якій розігралися найважливіші події, пов'язані з творенням нового суспільного ладу, він був свого роду вітриною тих радянських нововведень, які стисло можна визначити терміном «радянізація», що кардинально змінила політичний, господарський, культурний, соціальний устрій західноукраїнських земель.

Стосовно історіографії означеної теми варто вказати, що за останні роки вітчизняні та зарубіжні, здебільшого польські, історики помітно активізували вивчення подій 1939–1941 рр. у Львові. В сучасних умовах вони дістали змогу об'єктивно розкрити всю складність і суперечливість суспільних процесів, уникнути маргінальних рефлексій і тенденційних оцінок, усталених догм і нагромаджених стереотипів. Загалом же, на сьогодні ця проблематику ще далеко не вичерпано. Саме тому автор поставив собі за мету на основі виявлених і опрацьованих документальних джерел, спеціальної літератури подати загальну картину суспільних процесів у галицькій столиці в конкретний період, водночас звертаючи увагу на різні аспекти політичного, соціально-економічного і національно-культурного життя львів'ян.

На початку Другої світової війни, в результаті реалізації однієї з умов таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р., західноукраїнські землі (Східна Галичина, Західна Волинь і частина Полісся) були окуповані військами СРСР. 22 вересня 1939 р. Червона армія вступила у Львів, що викликало неоднозначну реакцію різних прошарків міського населення – від повного несприйняття до палкої підтримки. Деякі

Вступ Червоної армії до Львова 22.IX.1939 р.

вищі державні урядовці, офіцери, промисловці, банкіри, функціонери політичних партій та ін., дізнавшись напередодні про ймовірний прихід радянських військ, намагалися покинути місто. Частині з них вдалося це зробити. І хоча серед утікачів були ті, хто просто піддався паніці, не бажаючи стати жертвою військового конфлікту, або хто прагнув утяжку хвилину з'єднатися з рідними, – усе ж більшість із них штовхали за кордон ненависть до Радянського Союзу й усвідомлення небезпеки можливих репресій.

Появу радянських військ підтримало насамперед незаможне населення, здебільшого українці та євреї, яких більшовицьке керівництво зуміло дезорієнтувати, вправно використавши привабливі гасла національного визволення та соціальної справедливості. Основна ж частина львів'ян зайняла вичікувальну позицію, сподіваючись на мирне співіснування з новою владою. Така позиція, очевидно, пояснювалася багатьма причинами і, передовсім, незнанням дійсних намірів Кремля щодо майбутнього західно-українських земель та їхнього населення. Показово, що в обложеному німецькими і радянськими військами Львові на військових нарадах узяла гору пропозиція здати місто саме

Червоної армії, а не німецькому Вермахту, хоча й такий варіант мав своїх прихильників¹. Є підстави стверджувати, що в ситуації очевидної військової поразки Польщі й безперспективності подальшого відкритого опору зовнішній агресії, частина польської еліти, зокрема військової, була схильна розглядати дії СРСР як менше зло, ніж загроза опинитися під нацистською окупацією. Не випадково командувач оборони Львова генерал Владислав Лянґнер на переговорах з радянськими генералами переконував своїх співрозмовників у тому, що його війська ведуть бойові дії з німцями, і погоджувався здати місто Червоної армії, покликаючись при цьому на традиції слов'янської єдності². Значна частина польської інтелігенції, як і загалом польського населення, відчувала себе зрадженою урядом; багатьох охопили глибоке розчарування і депресія. Очевидно, вони ще не забули, як на початку вересня, коли до міста вступали польські військові частини, чимало львів'ян-

Мешканці міста вітають відділи Червоної армії. Вересень 1939 р.

¹ Grzelak C. *Kresy w czerwcu. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku.* – Warszawa, 1998. – S. 400.

² Ruć K. *Obrona Lwowa w roku 1939.* – Rzeszów. – 1991. – S. 44.

поляків, вітаючи їх, скандували з тротуарів: «На Берлін! На Берлін!»³. Навіть чоловіки не в силі стримати сліз відчаю, коли бачили на вулицях Львова польські військові частини з білими прапорами капітуляції⁴. Інтелігенція намагалася зрозуміти можливі наслідки ситуації і прагнула не конфліктувати з новою владою, надто що становище попервах видавався тимчасовим.

Досить стримано повела себе в перші дні радянської окупації єврейська еліта Львова, серед якої традиційно сильними були пропольські настрої. Така позиція до певної міри контрастувала з виразно прихильним ставленням єврейської громади до приходу Червоної армії. Найвагомішою причиною прорадянських симпатій серед євреїв Львова був прагматичний розрахунок: там, де вступали війська СРСР, не мало бути німецької зони окупації. Радянська влада, на думку більшості євреїв, могла гарантувати їм особисту безпеку.

Неготовою до раптових поворотів війни виявилася й ослаблена внутрішніми суперечностями українська політична еліта Львова. Несподівана поява Радянського Союзу на авансцені бойових дій і стрімкий перехід його війська через Збруч поламали всі розрахунки політиків. Запропонована наприкінці 1939 р. керівництвом Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) програма дій, яка закликала українців Польщі виконати свій громадянський обов'язок щодо держави, виявилася нереальною. Після воєнної поразки Польщі, виїзду за кордон її уряду, що залишив населення Західної України віч-на-віч з новим окупантом, український політикум змушений був терміново визначитися. Відсутність єдиної візії політичного майбутнього цих земель, за наявності, здавалося, кількох варіантів вирішення їхньої долі, вилилась у нескоординовані дії. Частина українських громадсько-політичних діячів, усвідомлюючи небезпеку червоної навали, відразу перейшла в німецьку зону окупації. На території Генеральної губернії, створеної нацистами в жовтні 1939 р. в центральній частині окупованої Польщі, знайшли притулок чільні представники політичних партій, зокрема, голова УНДО В. Мудрий, лідери Української соціалістично-радикальної партії (М. Стахів, О. Павлів), Української соціал-демократичної партії (Л. Ганкевич), Фронту національної єдності разом з Д. Паліївим, кількасот діячів

³ Див.: Jaz A. *We Lwowie za Sowietów // Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939-1941) / Wstęp i redakcja T. Berezny. — Rzeszów, 2006. — S. 156.*

⁴ Nowakowski Z. *Przedmowa // Schlejen K Lwowskie Gawędy. — London—Toronto, [b. d. w]. — S. 5.*

Організації Українських Націоналістів (ОУН) на чолі зі Степаном Бандерою, звільненим із тюрми після падіння Польщі.

Однак більшість української інтелігенції залишилася на захоплених радянськими військами територіях. Вона, як і переважна частина українського загалу, вважала вересневу ситуацію геополітичною неминучістю, сподіваючись, що більшовицький режим в СРСР, дещо еволюціонуючи, з огляду на воєнний стан і якісно інші суспільно-політичні умови Західної України, буде зважати на традиції та права населення краю. Не були винятком і такі «аристократи духа», котрі повністю усвідомлювали небезпеку, яка загрожувала їм унаслідок рішення залишитися зі своїм народом і розділити його долю в цей складний період. Провідні діячі українських політичних партій, котрі zostалися у місті, очевидно, керувалися настроєм, який лаконічно сформулював у ті дні видатний діяч українського кооперативного руху, член Центрального комітету Українського національно-демократичного об'єднання, польський сенатор (1935–1939) Остап Луцький: «Вміли ми бути генералами за добрих часів, то мусимо ними бути й за гірших»⁵. Вони, не бачачи іншої альтернативи, вирішили засвідчити свою готовність співпрацювати з радянською адміністрацією за умови збереження в Галичині давніх організаційних структур господарського і культурного життя українців, недопущення репресій проти духовенства тощо. Цю позицію авторитетна делегація на чолі зі старійшиною української політики Галичини Костем Левицьким виклала 24 вересня під час зустрічі з офіційними представниками СРСР у Львові. Останні, запевнивши делегацію, що Червона армія прийшла визволяти Західну Україну, просили підтримувати радянський уряд та співпрацювати з ним. Щоб підтвердити лояльність до нової влади, керівництво УНДО ще 21 вересня 1939 р. вирішило припинити свою діяльність. За кілька днів такі рішення ухвалили політичні проводи й інших українських легальних політичних партій⁶. Проте це не врятувало їх від переслідувань з боку сталінського режиму, який одним із своїх першочергових завдань визначив негайну і повну нейтралізацію всіх явних і потенційних політичних противників. Не задовольнившись зовнішньою демонстрацією лояльності, органи НКВД наприкінці

⁵ Цит. за: Витанович І. *Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964. — С. 362.*

⁶ Прокоп М. *Україна і українська політика Москви // Сучасність. — 1981. — Ч. 1. — С. 100–101; Рубльов О. С., Чеченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20-50-ті роки ХХ ст. — Київ, 1994. — С. 188.*

вересня і на початку жовтня 1939 р. заарештували лідерів УНДО, колишніх послів до польського сейму, сенаторів. 26 вересня у Львові був заарештований редактор найстарішої і найвпливовішої щоденної газети «Діло» І. Німчук; 27 вересня – колишній посол від УНДО В. Целевич; 28 вересня – один із засновників УНДО, його перший голова Д. Левицький; 30 вересня черга дійшла до 80-річного К. Левицького, якого згодом вивезли до Москви і заарештували до внутрішньої в'язниці НКВД⁷. 2 жовтня серед арештованих опинився і Остап Луцький. Без розголосу, переважно вночі, за задалегідь підготовленими списками були проведені також арешти провідних діячів польських і єврейських політичних партій та організацій. Заарештували і весь особовий склад міської управи на чолі з С. Островським⁸. Усім їм інкримінували «антирадянську націоналістичну діяльність» (без строку давності), вислугування перед капіталістами тощо.

Рятуючись від репресій, чимало львів'ян намагалося втекти на окуповану нацистами територію Польщі. Частині з них це вдалося, причому в легальний спосіб – за сприяння німецької репатріаційної комісії, яка забезпечувала переселення німців. Кілька тисяч поляків, українців і євреїв, видаючи себе за німців, виїхали на Захід зі Львова наприкінці 1939 – на початку 1940 рр.

На місці ліквідованих старих органів територіальної адміністрації та місцевого самоврядування групи радянських партійних активістів утворювали нові органи влади. При цьому «вповноважені» суворо дотримувалися визначених наперед форм нового суспільного устрою і способів переходу до нього, рішуче придушуючи будь-які місцеві ініціативи. Тоталітарний режим в особі своїх функціонерів відразу дав зрозуміти львів'янам, що він приходить назавжди. 29 вересня командувач Українського фронту С. Тимошенко виступив з офіційним зверненням до населення Західної України, в якому давав рекомендації щодо створення нових органів влади і керування. Це мали бути: у містах і повітах – тимчасові управління, у волостях і селах – селянські комітети. Невдовзі їх було сформовано на всій території Західної України.

Тимчасове управління м. Львова створювалося за безпосередньої участі відряджених зі східних областей України партійних і радянських працівників, а також політруків Українського фронту. Очолював орган громадянин СРСР, комуніст

Ф. Єременко. Деякі відповідальні посади надали й місцевим активістам. Добираючи кадри, приїжджі «уповноважені» керувалися головно класовим принципом, коли на перше місце ставилося не ерудицію і компетентність кандидата, а його пролетарське походження і відповідну громадську активність. Тому відділ палива і транспорту львівського тимчасового управління очолював малоосвічений колишній возій місцевої пивоварні, а продовольчий відділ – слюсар залізничних майстерень⁹. Істотно впливати на вирішення будь-яких принципових питань, що стосувалися життєдіяльності міста, вони, звичайно, не могли. Начальник відділу палива і транспорту Тимчасового управління м. Львова О. Кармазин, який згодом був призначений заступником голови міськвиконкому, визнавав: «Пам'ятаю перші дні [...] Законів я не знав. Досвіду керівної роботи в мене не було. Як вирішувати питання спочатку підказувало робітниче чуття [...]»¹⁰.

За своєю суттю і функціями Тимчасове управління м. Львова мало чим відрізнялося від традиційних радянських органів влади. Для оперативного керування різними сферами соціально-економічного і культурного розвитку, окрім згаданих відділів, організували також промисловий, фінансовий, торговельний, відділи народної освіти, охорони здоров'я, політико-виховної роботи та ін. Радянська влада, щоб переконати населення Львова в перевагах нового суспільного устрою, скерувала свої зусилля на впорядкування міського господарства, налагодження торгівлі, поліпшення роботи закладів охорони здоров'я, ліквідацію безробіття. Одним із перших заходів Тимчасового управління м. Львова стала організація робітничих комітетів на великих заводах і фабриках, які взяли під свій контроль діяльність адміністрації підприємств.

Львів було обрано місцем проведення Народних Зборів Західної України, покликаних у законодавчому порядку вирішити питання щодо нового територіального статусу західноукраїнських земель та їхнього майбутнього суспільно-політичного устрою. Ідея провести захід належала московському керівництву. 1 жовтня 1939 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) під головуванням Сталіна було детально розглянуто сценарій цього форуму і зроблено спеціальні ухвали, які визначали терміни проведення виборів депутатів, місце і час скликання Зборів, а також сформульовано

⁷ *Краківські вісті (Щоденник)*. – 1942. – 14 квітня.

⁸ *Нація в поході*. – 1940. – 25 червня.

⁹ *Вільна Україна*. – 1939. – 15, 21 жовтня.

¹⁰ *Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО)*. – Ф. Р-1999. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 13.

У залі засідання Народних Зборів Західної України

основні пункти порядку денного. Першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова політбюро ЦК ВКП(б) зобов'язало підготувати тексти декларацій, які повинні були затвердити депутати Народних Зборів Західної України¹¹.

Під час підготовки заходу у Львові було створено 63 виборчих округи, 181 виборчу дільницю, організовано численні агітпункти. Виборчу кампанію супроводжували щоденні мітинги і збори, було задіяно радіо та пресу, друкувалися плакати, листівки. 10 жовтня у Львові відбулося 9 мітингів, 16 жовтня – 40, а наступного дня – ще понад 20 масових передвиборчих заходів. Державні чиновники контролювали процедуру добору і висунення кандидатів у депутати Народних Зборів. У Львові було зроблено все, щоб не допустити висунення і, головне, реєстрації як кандидатів активістів західноукраїнських партій. Показово, що серед 44 офіційних гасел, під якими проходила передвиборча кампанія, були й такі: «Тільки одна партія більшовиків вірна інтересам трудящих всього світу.

¹¹ Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 1014. – Арк. 57–61.

Трудящі Західної України, ведуть жорстоку боротьбу проти всіх буржуазних націоналістичних партій, запеклих ворогів трудового народу», «Пепеєсівці, ундівці, сіоністи, поалейціоністи, бундівці – прибічники поміщиків, капіталістів та польських панів – зрадники інтересів трудового народу»¹². Тому не випадково серед зареєстрованих у Львові кандидатів у депутати Народних Зборів не виявилось жодного представника колишньої політичної еліти – переважна частина з них походила з найбільш упосліджених прошарків населення. Показово, що внаслідок відповідного добору кандидатів особи з вищою освітою становили серед депутатів Народних Зборів лише 5,2%, із середньою – 20,6%, тоді як з початковою – 72,6%, а неписьменні – 1,6%. Непропорційно низьким виявилось і представництво польського та єврейського населення серед депутатів: українці становили 92,2%, поляки – 3%, євреї – 4,3%, росіяни – 0,5%¹³.

Усе це вплинуло на результати виборів, які засвідчили неоднозначне ставлення різних соціальних і національних груп до перемиін, зумовлених приходом Червоної армії. За офіційними даними, у виборах взяли участь 92,8% виборців Західної України, з них за кандидатів у депутати Народних Зборів проголосували 90,4%. Не з'явилися на виборчі дільниці або голосували проти понад 700 тис. виборців. Крім того, майже 76 тис. бюлетенів було визнано недійсними. За умов безальтернативних виборів (у кожному з 1495 виборчих округів було зареєстровано тільки по одному кандидатові) 11 депутатів не було обрано. У Львові, за даними окружних виборчих дільниць, із 268382 виборців участь у голосуванні взяли 256802 осіб, або 95,7% виборців. За висунених кандидатів проголосували 240008 осіб, або 93,5% тих, хто взяли участь у виборах. Бюлетенів, визнаних недійсними, було 1651. За тими ж даними, проти проголосували 15103 виборці¹⁴.

Достовірність офіційних даних про підсумки голосування на виборах до Народних Зборів, зокрема у Львові, неодноразово (і не без підстав) викликала сумніви. Безперечно, сама суспільно-політична атмосфера, в якій відбувалися вибори, щораз більший терор аж ніяк не створювали необхідних передумов для вільного волевиявлення, надто ж за відсутності справді таємної процедури голосування. Загалом, судячи з того, якого значення виборам до Народних Зборів надавало радянське партійно-державне керівництво, наслі-

¹² Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 859. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 26.

¹³ Там само. – Спр. 4. – Ч. 1. – Арк. 13.

¹⁴ Вільна Україна. – 1939. – 25 жовтня.

док цієї акції був передбачуваний. М. Хрущов у своїх мемуарах згадував: «Я весь час перебував у Львові і організовував усю роботу. Коли відбувалося засідання народних депутатів, я сидів у ложі і спостерігав. Я пишався тим, що з самого початку і до кінця я був у західних областях і організовував усю справу»¹⁵.

Відповідно до ретельно розробленого сценарію, Народні Збори Західної України відбулися 26–28 жовтня 1939 р. в приміщенні Великого міського театру Львова. Депутати зборів, виконуючи заздалегідь визначену роль, без ґрунтового обговорення і з'ясування всіх обставин та наслідків ухвалених рішень, одностайно проголосували за декларації про встановлення радянської влади на всій території Західної України і возз'єднання з радянською Україною, про націоналізацію банків і великої промисловості, конфіскацію поміщицьких і монастирських земель.

1 листопада 1939 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР, заслухавши заяву Повноважної комісії Народних Зборів, ухвалила закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Радянською Україною.

Після формального приєднання західноукраїнських земель до СРСР сюди почали механічно переносити весь комплекс «казармового» соціалізму. Насаджування тих організаційних і керівних структур, того господарського механізму, які були притаманні сталінській тоталітарній державі, здійснювалося без огляду на місцеві потреби і можливості.

Рішенням Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. в Західній Україні було ліквідовано старий адміністративно-територіальний поділ і утворено Волинську, Дрогобицьку, Ровенську, Львівську, Тернопільську, Станіславську області в складі УРСР. Після цього функції тимчасових органів влади, за радянським зразком, перейшли до виконкомів обласних, районних і сільських рад депутатів трудящих. Політичними центрами, які зосередили в своїх руках усі основні важелі влади, стали створені тут органи більшовицької партії. 27 листопада ЦК КП(б)У затвердив склад бюро Львівського обкому партії. 10 грудня 1939 р. за його рішенням Львів був поділений на 4 райони: Центральний (пізніше Сталінський), залізничний, Червоноармійський і Шевченківський. Одночасно був затверджений склад міського і районних комітетів партії, а також виконкоми міськради і районних рад¹⁶. Причому виконкоми

Радянський пропагандистський плакат 1939 р.

¹⁵ Мемуари Никити Сергеевича Хрущёва // Вопросы истории, 1990. — № 7. — С. 99.

¹⁶ ДАЛО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2, 7.

створювали без самих рад, оскільки вибори до місцевих рад у західних областях відбулися лише в грудні 1940 р. Все це засвідчувало, що новостворені владні структури аж ніяк не залежали від волі населення, а були додатком компартійних органів. Упадало в око й те, що існувало своєрідне взаємопроникнення партійних і радянських структур. Керівники виконавчих комітетів (обласного, міського, районних рад трудящих) здебільшого входили до складу відповідних партійних комітетів, а, своєю чергою, другі секретарі тих комітетів засідали у виконавчих органах влади. Специфічним для Львова був факт, що перший секретар Львівського обкому КП(б)У Л. Грищук одночасно був також першим секретарем Львівського міського комітету партії.

Особливістю радянського режиму у Львові було й те, що функції партійних та державних структур не були чітко розмежовані. Партійні органи втручались у вирішення не лише політичних і кадрових питань, але й господарських, причому їм належало останнє слово. Проте ні місцеві партійні, ні радянські органи влади у Львові не могли керувати всіма установами, що розташовувались у місті. Поза їхнім контролем були військові об'єкти. Не могли вони також реально впливати на роботу структур, підпорядкованих союзним міністерствам, зокрема органів внутрішніх справ і державної безпеки. У ті часи вони становили ніби «державу в державі» й виконували вказівки передовсім свого керівництва.

Сталінський режим не допустив існування у Львові жодної політичної сили, окрім більшовицької партії. У місті припинили діяльність усі колишні культурно-освітні, кооперативні, фінансово-економічні та інші товариства й організації, які за попередньої влади існували на засадах відносно вільної самоорганізації громадян. Усі елементи громадянського суспільства були за короткий час ліквідовані, а нові громадські організації радянського типу, в тому числі профспілки, комсомол, творчі спілки тощо були лише філіями партійно-державних органів. Таку політику зумовлювала природа більшовицької тоталітарної системи, що прагнула повністю контролювати життя суспільства і особи, а тому не могла толерувати ніяких незалежних від держави громадських осередків.

Шляхом механічного перенесення структурних підрозділів здійснювалася й організація репресивно-каральних органів. 23 вересня 1939 р., згідно з розпорядженням коменданта Львова, у місті почалося формування міліції, яку через кілька днів перейменували у робітничу гвардію. У грудні 1939 р. їй надано назву, прийняту в СРСР, – робітничо-селянська міліція. Протягом листопада–

грудня 1939 р. було створено й укомплектовано обласне управління НКВД, чий оперативний склад зібрали з різних областей УРСР. У місті були розквартировані також значні сили Червоної армії, зокрема командування 6-ї армії, також 4-го механізованого корпусу, підрозділи піхоти, кавалерії, артилерії, зв'язку, саперів та ін. Численними були частини прикордонних і конвойних військ НКВД¹⁷.

У 1940 р. структура органів влади і громадських організацій Львова загалом не відрізнялася від тієї, що вже існувала на решті території СРСР. Особливістю функціонування нової політичної системи був, головним чином, кадровий склад перших керівників нової партійно-державної адміністрації. Він формувався передусім із працівників, що прибули за скеруваннями ЦК КП(б)У, всесоюзних і республіканських наркоматів. Основною причиною цього стала недовіра до місцевих спеціалістів з огляду на їхнє політичне минуле та соціальне походження.

Значна частина прибулих до Львова керівників неправильно оцінювала тогочасне соціально-економічне та політичне становище в місті, була погано ознайомлена зі звичаями і традиціями місцевого населення. Незабаром з'ясувалося, що партійні органи на Сході України намагалися скерувати в нові області ті кадри, які не відповідали вимогам своєї посади або, навіть, чимось себе скомпрометували. Тому серед прибулих «уповноважених» було чимало аморальних людей, п'яниць, хоча всі вони мали позитивні характеристики з попереднього місця роботи.

Надіслана «номенклатура», й почасті спеціалісти, були провідниками русифікації. Перевірка, проведена на початку 1941 р. в установах і організаціях Львова, виявила, що в багатьох із них усе внутрішнє діловодство вели винятково російською мовою¹⁸. На керівних посадах часто опинялися люди, які за анкетними даними вважалися українцями, проте фактично не знали ні рідної мови, ні рідної культури, що дуже болісно сприймало українське населення міста. У Львові траплялися непоодинокі випадки, коли чільні посадовці відверто нехтували українською мовою, зневажливо і зверхньо ставилися до галичан. На першій львівській обласній партійній конференції в квітні 1940 р. М. Козирев, голова облвиконкому, змушений був визнати, що «тут товариші і навіть

¹⁷ Bonusiak W. *Radziecki aparat okupacyjny we Lwowie w latach 1939-1941 // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura / Pod red. K. Karolczaka. – Kraków. 2002. – T. IV: Studia z dziejów Lwowa – S. 398; Hryciuk G. *Polacy we Lwowie 1939-1944. Życie codzienne. – Warszawa, 2000 – S. 29–31.**

¹⁸ ДАЛО. – Ф. П-3. – Он. 1. – Спр. 19. – Арк. 177–179.

комуністи неправильно зрозуміли свою роль. Вони вважають себе розумнішими за всіх, зовсім не рахуються з місцевими товаришами». З цього приводу гостро висловився 1940 р. на серпневих зборах партактиву області й перший секретар обкому КП(б)У Л. Грищук: «Не може бути такого явища, коли приїхавши з східної області, товариші не бажають становитись (так у тексті. – О. Л.) в одну чергу за чим-небудь з місцевим населенням [...] нібито існують якісь два закони, один закон для приїжджих з східних областей, а другий для місцевого населення»¹⁹. Загалом, у львів'ян складалося враження, що форми поведінки, прийняті у цивілізованому світі, були для багатьох прибулих річчю невідомою. Тому їх часто сприймали як людей з іншою ментальністю. Їхня невихованість, що виявлялася на кожному кроці, вражала і відштовхувала. Мілена Рудницька, яка восени 1939 р. мала за плечима три тижні роботи інспектором дитячих будинків Львівського шкільного округу, писала до Осипа Назарука: «Уявіть собі “еліту”, якої товариські форми, щоденні звички, вся культура щоденного життя – стоїть на рівні африканських дикунів. Що прийдеться з цими дикунами робити? Творити для дорослих людей якісь виховні інститути, в яких треба їх вчити, як по-людськи жити, як митися, як вдягатися, як їсти, як сідати, як ходити, як знайомих на вулиці здоровити, і інших найпримітивніших засад культурної поведінки? [...] Не можу Вам сказати, з якою погордою дивляться наші мужики (як відомо, товариська культура нашого простолюддя д[уже] висока і шляхотна) на большевиків, – власне з причин їх некультурності і дикунства. В кімнаті (також в бюрі) сидять завсіди в шапці на голові, привітів на вулиці не знають, їсти не вміють (у Льв[ові] люди нарочно ходили до готелю Жоржа, де була головна харчівня большев[ицьких] урядовців і покладалися зо сміху на вид їх поведінки за столом), – одним словом: менажерія (звіринець. – О. Л.)»²⁰.

Серед «уповноважених», зайнятих на відповідальній роботі в партійних, радянських, комсомольських, профспілкових органах Львова, переважали малокомпетентні особи, чия освіта звичайно не перевищувала рівня середньої школи і доповнювалася тримісячними курсами пропагандистів. Зате ці люди пройшли сувору школу сталінського виховання, навчилися беззастережно підкорятися партійній дисципліні. Тому саме на них опирався

¹⁹ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 112.

²⁰ Мілена Рудницька. Статті, листи, документи. Зб. документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької / Упор. М. Дядюк. – Львів, 1998. – С. 595.

тоталітарний режим у реалізації своїх планів щодо форсованого перетворення західноукраїнських земель в інтегральну частину СРСР.

1 грудня 1939 р. у Львові розпочалась масова націоналізація промислових підприємств, унаслідок якої до кінця місяця у власність держави було передано 178 об'єктів. Причому націоналізували не лише великі і середні заводи та фабрики, але й дрібні ремісничі майстерні, кустарні підприємства. Своєрідною особливістю націоналізації було те, що її часто проводили через загальні збори робітників підприємств. Тому зовні ця процедура інколи подобала на народне волевиявлення. Збори проводили представник тимчасового управління (пізніше райвиконкому або міськвиконкому), вже призначений новий директор і представник робітничого комітету. Ці ж особи входили до складу комісії, яка за відповідним актом приймала підприємство у власність держави. Завершувалася націоналізація рішенням райвиконкому і міськвиконкому, яке затверджував облвиконком.

Націоналізовані підприємства відразу включали до організаційної структури промисловості Радянського Союзу. Вони підпорядковувалися всесоюзним і республіканським наркоматам або відомствам, деякі – обласному і районним виконавчим комітетам рад депутатів трудящих. Значні державні асигнування, виділені на відновлення діяльності заводів і фабрик, введення дво-тризмінного режиму роботи замість однозмінного, різке збільшення зайнятих на виробництві (кількість людей, що працювали, у промисловості міста, за один рік радянської влади зросла більше, ніж за 10 попередніх років) – усе це дало змогу вже на початку 1940 р. досягти рівня індустріального розвитку початку 1939 р., а незабаром і перевершити його. Проте очікуваних результатів широкомасштабні структурні зрушення у народному господарстві, в розподілі власності, в концентрації виробництва не дали. Невдовзі після проведеної націоналізації заводів і фабрик виявилися хронічні хвороби соціалістичної економіки: низька ефективність роботи більшості державних підприємств, незбалансованість попиту і пропозиції, повільне зростання продуктивності праці, незадовільна якість продукції.

В управлінні націоналізованою промисловістю запанувала жорстка централізація, яка практично не залишала простору для самостійних рішень господарських керівників, інженерів та техніків. Внаслідок цього безпосередні виробники були відчужені від засобів виробництва і перетворились у різновид найманих

працівників, до того ж позбавлених серйозних матеріальних стимулів до високопродуктивної праці. Відповідно, це послаблювало ініціативу, породжувало пасивність. Також ускладнювало становище необґрунтоване усунення з роботи місцевих спеціалістів, насамперед колишніх власників підприємств, яке проходило під прапором боротьби із «класово ворожими елементами». До 15 квітня 1940 р. у Львові і Львівській області з цієї причини на промислових підприємствах і у сфері залізничного транспорту було звільнено близько 10900 осіб²¹, переважно поляків.

Усе це не могло не позначитися праці виробничих колективів. Часто нераціонально використовувалося устаткування, сировину, робочу силу, не на належному рівні стояли фінансове господарство і планування. Простий обладнання, штурмівщина, аварії, антисанітарія стали масовим явищем на багатьох підприємствах. Плани, спущені трудовим колективам, були занижені і не відповідали виробничим потужностям. Так, коли шкірзавод № 3 у Львові міг виготовити протягом року 2,5 тис. тонн твердої шкіри, наркомат легкої промисловості УРСР затвердив йому план на 1941 р. в обсязі 1 тис. тонн. Однак і за подібних умов майже половина підприємств державної промисловості і артілей промислової кооперації систематично не виконувала плани²².

В основу діяльності заводів, фабрик, промислових артілей і будівельних організацій були покладені валові показники, тож на більшості підприємств якість продукції замість підвищуватися суттєво погіршилася. В газеті «Вільна Україна» наводили приклади, коли у львівській промартілі ім. 24 березня до тілогрійок приклали руки невідповідного розміру і криві коміри, а до чоловічих костюмів – жіночі гудзики. Погіршення якості виготовленої продукції було настільки очевидним, що цей факт дістав офіційне підтвердження і в матеріалах першої обласної партійної конференції 1940 р.: «Слід відмітити, що в умовах капіталістичної Польщі [...] конкуруючі підприємства випускали продукцію значно кращу, ніж випускає наш обллегпром»²³.

Своє невміння керувати адміністрація підприємств часто прикривала понаднормовими роботами, змушуючи робітників працювати з порушенням техніки безпеки. Втілення в життя указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. «Про перехід

на 8-годинний робочий день, на 7-денний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ» означало ліквідацію принципу вільного наймання робітників через ринок праці, свободи вибору сфери зайнятості і зміни місця роботи. Працівник міг отримати дозвіл на звільнення тільки в кількох випадках: у зв'язку з інвалідністю чи хворобою, виходом на пенсію або зарахуванням на навчання. За прогул без поважних причин або за спізнення карали виправно-трудовами роботами за місцем праці строком до шести місяців.

У Львові робили спроби підвищити продуктивність праці, організовуючи соціалістичне змагання. Розпочате на підставі соціалістичних зобов'язань, які взяли на себе трудові колективи і окремі робітники, воно з часом перетворилося на ідеологічне гасло, показний елемент звітів перед вищими ланками, на засіб морально-адміністративного примусу до праці.

На радянський кшталт, безцеремонно, не дотримуючись щонайменш елементарніших формальностей, у Львові перебудували кооперацію. Так, про ліквідацію головної ідейно-організаційної і контрольної установи західноукраїнського кооперативного руху – Ревізійного союзу українських кооперативів – просто оголосили на зборах її працівників 12 грудня 1939 р., не скликаючи представників кооперативів²⁴. Перестали існувати кредитна та споживча міська кооперації, їхнє майно з членськими внесками і заощадженнями перейшло до держави. Усі об'єднання споживчої кооперації включили в систему Укоопспілки, яка, своєю чергою, підпорядковувалася Центросоюзові – найвищому органі радянської кооперації.

Через незадовільний технічний стан підприємств, високий рівень спрацьованості основних фондів, повне розірвання зв'язків з постачальниками палива, комплектуючих матеріалів, котрі залишились на окупованій нацистами території Польщі, а також встановлення директивних цін на готову продукцію багато заводів і фабрик були позбавлені можливості підвищувати ефективність виробництва. Пошук нових ділових партнерів значно ускладнювався з огляду на дезорганізацію всього господарського комплексу регіону, відсутність у підприємств обігових коштів.

Одночасне використання радянського карбованця і польського золотого (у співвідношенні 1:1) створило не тільки великі труднощі у взаєморозрахунках між суб'єктами економічної діяльності, але й

²¹ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 5; Спр. 22. – Арк. 70, 73; Спр. 23. – Арк. 33–35, 38, 96; Спр. 24. – Арк. 5–6.

²² Вільна Україна. – 1914. – 20 березня; ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 87.

²³ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 49.

²⁴ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 31; Спр. 6. – Арк. 10, 22–23, 57–58, 85; Спр. 4. – Арк. 120–121.

вкрай негативно позначилося на всьому споживчому ринку. Реально злотий коштував значно більше карбованця, а ціни в СРСР були істотно вищі, ніж у Західній Україні: скажімо, наручний годинник у Москві коштував 300–400 карбованців, а у Львові – 30 злотих²⁵. Це зумовило ажіотажний попит серед червоноармійців і радянських чиновників. Приватні торговці стали масово закривати свої магазини, приховувати товари. Ціни різко зросли. Уже на початку жовтня у Львові ціна хліба була втричі вищою, ніж довоєнна, а м'яса – у 3,5 рази²⁶. У місті виникли серйозні труднощі з товарами першої необхідності, особливо з харчами. Намагаючись знайти вихід, тимчасове управління вдалось до адміністративних важелів. Було ухвалено постанови, які визначали порядок і умови роботи торговельних закладів. Їхніх власників під загрозою покарання зобов'язували не лише працювати у чітко встановлені владою години, але й неухильно дотримуватися довоєнних цін. Затятих порушників військовий трибунал карав за законами воєнного часу. Однак ці заходи не були ефективними, «чорний ринок» постійно зростав, значну частину товарів продавали за завищеними цінами. Натомість заробітна плата у мешканців Львова залишалася попередньою, її виплачували злотими, хоча ця валюта поступово втрачала довіру торговців.

У грудні 1939 р., незважаючи на економічну недоцільність, міська влада націоналізувала сотні дрібних приватних крамничок, кіосків, які було оголошено капіталістичною власністю. Узимку 1939/1940 рр. у місті різко стрибнули вгору базарні ціни, зокрема в січні–лютому ціни на вершкове масло, молоко, яйця, порівняно з довоєнним часом, збільшились у середньому в 20 разів; лише за час від 15 грудня 1939 р. до 15 лютого 1940 р. базарні ціни на хліб збільшились у 4–5 разів, на м'ясо (яловичину і свинину) – у 5–7 разів. Водночас небачено вирости черги в магазинах, розцвіла спекуляція²⁷. «На спекулянтів облави, – писав у своєму щоденнику очевидець, київський письменник Петро Панч, який перебував у Львові від жовтня 1939 р. – Вулиці чорніють від черг біля нових крамниць “Бакалія – гастрономія...” Раніше Львів годував Варшаву, а Західна Україна – Німеччину. Ниньки Львів голодує»²⁸.

²⁵ Бережков В. *Рядом со Сталиным*. – Москва, 1999. – С. 331.

²⁶ ДАЛО. – Ф. Р-6. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 41.

²⁷ *Культурне життя в Україні (західні землі): Документи і матеріали*. – Київ, 1994. – Т. 1: 1939–1953. – С. 78–79.

²⁸ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 2–3, 19; *Культурне життя в Україні (західні землі)*. – Т. 1. – С. 77.

Навесні 1940 р. ситуацію на місцевому споживчому ринку вдалося до певної міри опанувати, в тому числі й завдяки довозенню значних товарних фондів з інших регіонів СРСР. Однак частина фондів не потрапила в державну торгівлю, а пішла на так зване позаринкове постачання: до держустанов, армії, в'язниць, на створення недоторканих запасів тощо. Громіздка і неповоротка система централізованого розподілу не давала швидко реагувати на потреби споживачів і усувати дефіцит товарів. Нові керівники, замість того щоб налагодити у місті виробництво, чекали, коли «спустять план і виділять фонди». Своєю чергою, крам, який прибував до Львова зі східних областей України (одяг, взуття тощо), здебільшого був недоброякісним, про що свідчили численні акти і повідомлення міськпромторгу до Наркомату торгівлі УРСР²⁹. Торгівля і надалі страждала від хронічних перебоїв і безладдя, найнеобхідніші товари, зокрема хліб, час до часу щезали з продажу. Систематичними були факти приховування краму, обважування і обмірювання покупців.

За таких обставин, щоб забезпечити особисті потреби, місцева партійна, радянська і господарська номенклатура, нехтуючи декларованими принципами комуністичної моралі, узаконила приховану від народу систему пільг і привілеїв стосовно матеріально-побутового забезпечення себе і своїх сімей, що створювало прірву між життєвими рівнями номенклатурника і рядового громадянина. Для представників нової влади було організовано магазини закритого типу, де вільно продавалися товари підвищеного попиту; почали також функціонувати спеціальні їдальні для високопоставлених урядовців та їхніх сімей. До того ж, вони стали привілейованою групою квартиронаймачів у Львові; їхні помешкання розташовувалися в найпрестижніших будинках центральної частини міста, у кращих готелях. Відповідальність за вирішення побутових проблем номенклатури було покладено на працівників облвиконкому. На початку 1940 р. голова Львівського облвиконкому М. Козирев телеграфував до Наркомторгу УРСР: «Згідно нашої домовленості прошу дати вказівку про відвантаження для відп[овідальних] працівників обкому партії і облвиконкому 10.000 пачок високоякісних цигарок, 1000 клгр. вершкового масла, 200 клгр. ковбаси, 50 ящиків різних консервів, 1500 клгр. копченої риби, 500 клгр. ікри, 500 клгр. сиру (голландського)»³⁰.

²⁹ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 20.

³⁰ Там само. – Ф. Р-221. – Оп. 1. – Спр. 222. – Арк. 421.

Властиво, безконтрольність і особливий статус партійно-радянської верхівки провокували масові зловживання службовим становищем, що викликало невдоволення мешканців Львова.

При низьких темпах виробництва, товарному дефіциті навіть деяке зростання номінальної заробітної плати робітників і службовців не призвело до істотного поліпшення їхнього добробуту. Реальні доходи абсолютної більшості мешканців міста були дуже невисокими, знижувала їх і практика напівпримусового вилучення частини зарплатні на купівлю облігацій державних внутрішніх позик, які регулярно випускали в СРСР від 1926 р. Уже 1940 р. влада почала широко практикувати серед мешканців Львова індивідуальну підписку на державні позики, мобілізуючи для роз'яснення цих заходів десятки досвідчених агітаторів. Спираючись на засаду, що «кожний трудящий мусить підписатися на трьохтижневий заробіток», влада домагалася, щоб населення підписувалося на місячний заробіток, – це давало додаткові суми до бюджету, тобто «перевиконання плану».

Вивершували перелік поборів профспілкові членські внески, пожертви на добровільні організації: «Червоний Хрест», «МОДР» (Міжнародна організація допомоги борцям революції), «Тсоавіахім» (Товариство сприяння обороні, авіації і хімічному будівництву) та ін., членом яких повинен був бути практично кожний працівник. І хоча більшість членів тільки номінально числилися в цих товариствах, які набули характеру державних установ, їхнє керівництво така обставина мало турбувала, для нього головним було кількісне розширення складу.

У край скрутному становищі опинилися пенсіонери. Недосконалість радянського пенсійного законодавства, несумісність його з польським, затримка з організацією місцевих органів соціального страхування, бюрократична неповороткість зумовили вкрай повільне переоформлення старих і призначення нових пенсій. Багатьом категоріям пенсіонерів (колишнім польським державним урядовцям, зокрема воєводам, високим чиновникам міністерств і відомств, директорам державних підприємств, а також генералам, офіцерам, прокурорам, головам і членам окружних судів, священикам – всього 4300 особам – взагалі відмовили в пенсіях³¹. Це викликало потік скарг від людей, які втрачали всякі засоби для існування. Спостерігалися численні випадки неправильних рішень щодо призначення пенсій. До початку 1941 р. пенсії у Львові взагалі

³¹ ДАЛО. – Ф. Р-6. – Оп. 1. – Спр. 2-а. – Арк. 47.

виплачували не з огляду на фактичний заробіток, а відповідно до мінімального рівня, встановленого в СРСР. Тож їхні розміри були, зазвичай, мізерними, набагато нижчими від прожиткового мінімуму, а виплачували їх переважно з місцевого бюджету. Загалом, рівень пенсійного забезпечення багатьох львів'ян виявився нижчим, ніж за часів Польщі, що в умовах дорожнечі і товарного дефіциту боляче вдарило по добробуту їхніх сімей.

Подібні наслідки мала й грошова реформа, здійснена 21 грудня 1939 р., яка повністю припинила обіг польського золотого на території Західної України і остаточно позбавила львів'ян їхніх грошових заощаджень. Усі золоті за банківськими рахунками і внесками в ощадкасах обмінювали на карбованці за співвідношенням 1:1, але не більше 300 злотих³².

Тож не дивно, що чимало мешканців міста намагалися вести боротьбу за виживання будь-якими, далеко не завжди відповідними традиційній моралі й законам методами, вдаючись, зокрема, до так званої спекуляції, крадіжок державного і безгоспного майна. Поширеним стало й ухиляння від сплати численних, часто непосильних навіть для відносно забезпечених людей фінансових повинностей. Тому міська влада постійно констатувала значні недобори за податками і комунальними платежами.

Комунальні служби не могли впоратися зі своїми обов'язками. Кошти, виділені на ремонт житлового фонду і благоустрій, повністю не освоювали, місто занепадало. Вулиці і тротуари погано прибирали, особливо на околицях, сміття вчасно не вивозили. У неналежних місцях з'явилися численні сміттєзвалища. У багатьох подвір'ях були знищені зелені насадження, кущі бузку і жасмину. Антисанітарія і бруд панували по установах і підприємствах. Байдуже ставлення нових органів влади до елементарного порядку сприяло тому, що поширювались інфекційні захворювання. У вересні 1940 р. в місті було зафіксовано велику кількість хворих на дизентерію і черевний тиф³³.

Численими були випадки злочинної руйнації житлових і нежитлових приміщень, як окремими громадянами, так і державними організаціями та установами. Було зафіксовано також факти спотворення фасадів. Натомість ремонтували будинки вкрай повільно і неякісно. Усі трудомісткі роботи вели ручним способом. Технічну документацію складали з великим запізненням, до того ж

³² ДАЛО. – Ф. Р-6. – Оп. 1. – Спр. 2-а. – Арк. 49–50.; Ф. Р-221. – Оп. 1. – Спр. 302. – Арк. 1–2.

³³ Там само. – Ф. Р-6. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 86.

припускаючись помилок. Ремонт окремих квартир тривав по 15–20 днів проти норми 5 днів.

Злочинні дії було допущено в процесі націоналізації будинків у Львові. Спеціальні комісії, які виконували постанову облвиконкому від 25 грудня 1939 р. про націоналізацію 6 тис. будинків поміщиків, капіталістів і великих домовласників, детально не з'ясували елементарного, а саме: кому і на яких правах належить те чи інше помешкання. Внаслідок цього було чимало випадків, коли націоналізували три-чотирикімнатні будинки кооператорів, дрібних ремісників, крамарів, творчої інтелігенції. На користь держави вилучали нерухомість тих людей, які зовсім не підпадали під дію згаданої постанови. Часто комісії описували все особисте майно потерпілих, конфісковували меблі, одяг, дрібні хатні речі, паливо, вдавались до інших зловживань. Тому лише протягом першої половини січня 1940 р. до райвиконкомів міста надійшло 274 заяви про незаконну націоналізацію і опис майна³⁴. Однак розглядати ці заяви владні структури не поспішали, що викликало природне обурення багатьох мешканців міста.

У ході націоналізації постраждали сотні сімей колишніх польських урядовців, офіцерів, підприємців, лікарів, адвокатів. Вони втратили свої квартири, чесно зароблене або успадковане майно, нерідко речі першої необхідності. Фізичні страждання при цьому посилювалися моральним приниженням, цинічним розтопуванням людської і національної гідності.

В особливо скрутному становищі опинилися біженці з центральних і західних воєводств Польщі – переважно євреї і поляки. Багато з них, поспіхом утікаючи від небезпеки опинитися під німецькою окупацією, не встигли взяти з собою найнеобхіднішого: теплих речей, взуття, одягу для дітей. Вони, звичайно, не були забезпечені постійним житлом, часто тулилися в переповнених непристосованих до життя приміщеннях, де панували холод, вогкість, антисанітарія. У Львові, де було понад 70 осередків компактного проживання біженців, для цього використовували приміщення учнівських і студентських гуртожитків, спортивних клубів, торговельних павільйонів, шкіл, монастирів, громадських організацій і установ, навіть вагони на головному вокзалі. Біженцям – залізничникам Краківської, Катовіцької і Познанської залізниць – доводилося мешкати в будинках без електрики, водопостачання, опалення, спати на підлозі або дошках, покладених на бетонну

³⁴ *Історія Львова. – Київ, 1984. – С. 242.*

основу, часто навіть без ковдр³⁵. Невизначений політично-правовий статус біженців, поширене серед них прагнення повернутися додому, де вони залишили свої квартири і рідних, або (серед абсолютної більшості євреїв) виїхати на Захід, – зумовлювало щонайменше насторожене ставлення до них з боку представників радянської влади. Надія багатьох біженців влаштуватись у Львові на роботу за фахом виявилася не більше ніж ілюзією.

Одним із найважливіших засобів подальшого зміцнення своїх позицій і вирішення ідеологічних завдань тоталітарний режим вважав культуру. Тому на потреби культурного будівництва у Львові було виділено значні кошти, які спрямовували передусім на розширення мережі шкіл, культурно-освітніх закладів, подолання неписьменності, що місцеве населення, загалом, схвалювало. Поліпшувалась матеріальна база освіти і культури. У 1940 р. на розвиток народної освіти в місті було асигновано коштів у 9 разів більше, ніж у середньому на рік за часів Польщі³⁶. У 1939–1940 рр. у Львові, переважно на основі наявних мистецьких колективів, організували Театр опери і балету – якому передали приміщення Великого міського театру, – український, єврейський, польський драматичні театри, філармонію. Розширювалася мережа вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. Навесні 1940 р. у Львові діяли університет, політехнічний, медичний, ветеринарний, педагогічний інститут, інститут радянської торгівлі і консерваторія, де загалом навчалось близько 6 тис. студентів. Спершу і за викладацьким, і за студентським складом львівські ВНЗ в основному залишалися польськими: у грудні 1939 р. 77,9% студентів становили поляки, 12,9% – українці, 6,7% – євреї³⁷. Скасування національних обмежень для українського і єврейського населення, використання класових принципів набору студентів до ВНЗ, організація прискореної загальноосвітньої підготовки робітничо-селянської молоді тощо – все це дало змогу збільшити відсоток євреїв і українців серед студентів. На початку 1940/1941 навчального року серед 8900 студентів львівських ВНЗ євреї вже становили 43,8%, українці – 27,6%, поляки – 24,3%, інші – 1,5%. У чотирьох вищих навчальних закладах міста: політехнічному і педагогічному інститутах, консерваторії та інституті радянської торгівлі –

³⁵ ДАЛО. – Ф. Р-6. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 54–65, 70; Ф. Р-221. – Оп. 1. – Спр. 244. – Арк. 322–325.

³⁶ Ковалюк В. *Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України. (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2–3. – С. 5.*

³⁷ ДАЛО. – Ф. Р-35. – Оп. 13. – Спр. 156. – Арк. 22–28.

Львівська ратуша. Вересень 1939 р.

студенти-євреї склали абсолютну більшість: відповідно 52,2%, 55,4%, 57,2%, 58,7%. Українці відносно переважали серед студентів ветеринарного інституту (38%), університету (35,8%) і медичного інституту (33,2%).

У всіх вищих навчальних закладах, відповідно до загальносоюзної структури, утвердилася курсова системи навчання, екзаменаційні сесії, обов'язкове відвідування лекцій. Також було створено кафедри марксизму-ленінізму, які мали пріоритетний статус. У процесі підготовки майбутніх спеціалістів велику увагу приділяли їхньому ідейно-політичному вихованню. Провідна роль тут належала партій-

ним і комсомольським організаціям, які великою мірою визначали характер і зміст внутрішнього життя львівських ВНЗ.

Дуже швидко на радянських засадах було уніфіковано систему загальної освіти і виховання. Від січня 1940 р. всі школи Львова, як і цілої Західної України, перейшли на навчальні плани, програми, підручники радянської школи. Поряд із рідною в усіх школах обов'язково вивчали також російську мову. Викладання релігії заборонялося. Невід'ємною частиною навчального процесу поступово ставала антирелігійна пропаганда.

Сталінський режим, прагнучи якнайшвидше інтегрувати західноукраїнських науковців у систему підконтрольної йому академічної науки і знівелювати регіональні особливості організації наукового життя, домігся ліквідації Наукового товариства

ім. Шевченка. Рішення про це загальних зборів товариства від 14 січня 1940 р. мало на меті лише замаскувати факт вимушеної ліквідації НТШ – інституції, яке зробила величезний внесок у становлення й утвердження української культури в колі інших європейських культур. Постановою Раднаркому УРСР від 2 січня 1940 р. на базі Наукового товариства ім. Шевченка були створені філії інститутів української літератури, мовознавства, фольклору, історії України, археології, економіки Академії наук УРСР, філія академічної бібліотеки і науковий природознавчий музей. Вони об'єднали більшість учених, які раніше перебували в НТШ, завдяки чому тут збереглися традиції наукових шкіл і наукової етики. У 1940 р. у філіях інститутів АН УРСР у Львові працювали 58 наукових співробітників, серед них М. Возняк, Ф. Колесса, К. Студинський, В. Щурат, І. Крип'якевич, В. Сімович, І. Свенціцький, М. Тершаковець, Я. Ярема, М. Деркач, Ю. Стефаник, Гр. Лужницький, С. Щурат, В. Гарасимчук, Р. Гарасимчук, І. Карпинець, С. Білецький, О. Прицак, І. Старчук, О. Терлецький, О. Роздольський, Я. Пастернак, М. Смішко та інші. У вищих навчальних закладах міста розпочали наукову працю Я. Парнас, С. Банах, К. Вейгль, Р. Вайгль, М. Зарицький, В. Левицький, М. Музика, М. Панчишин, А. Травінський, Ю. Токарський, інші видатні вчені.

Унаслідок реорганізації музеїв, бібліотек, клубів і товариств більша їх частина взагалі припинила свою діяльність. Замість 23 різнопрофільних музеїв і публічних збірок, що існували у Львові до початку Другої світової війни, було створено 6 однопрофільних музеїв³⁸, з яких лише 2 розпочали роботу. З книгарень і бібліотек спеціальна комісія вилучила всю українську друковану продукцію після 1917 р.: белетристику, публіцистику, мемуарну літературу, наукові публікації з історії України, церковно-релігійні видання, українську пресу міжвоєнного періоду. Частково ця література потрапила до так званих спецфондів, а більшу частину її було знищено.

Створені у Львові за радянськими зразками обласні організації республіканських спілок письменників, художників, композиторів стали зручним засобом партійного контролю за літературно-мистецьким процесом і керування ним. Підтримку влади одержало лише обмежене коло авторів, які прийняли «радянську платформу», намагалися працювати в руслі канонів «соціалістичного реалізму». Їм відкривалась можливість друкувати свої твори в

³⁸ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 145–46.

республіканських і всесоюзних газетах, журналах, видавати окремими книжками, експонувати на виставках. В умовах, коли високу оцінку діставала не художня якість, а пропагандистська й ідеологічна значущість, з огляду на актуальність теми, на щит стали піднімати слабкі, сирі за виконанням, проте, здебільшого, претензійні за назвами твори. Вузкий утилітарний підхід до літератури і мистецтва, строго обмежені рамки у виборі теми, ідей, форми твору, пріоритет класового підходу над загальнолюдським – усе це ставало визначальним у новій системі організації духовної творчості.

Система політичної цензури стала всеохопною. Видавати газети, журнали та книжки без попереднього цензурування було заборонено. Під особливо пильним контролем перебували львівські обласні газети «Вільна Україна», «Ленінська молодь», «Czerwony Sztandar», кожна з яких мала окремого цензора³⁹.

З небаченими раніше труднощами зіткнулися церковні інституції. Усі церковні навчальні і наукові установи підлягали ліквідації, а їхнє майно – конфіскації. Восени 1939 р. у Львові припинили діяльність Богословська академія, духовна семінарія, Богословське наукове товариство (всі – греко-католицькі). 30 жовтня 1939 р. радянська адміністрація закрила теологічний факультет Львівського університету, а через кілька днів – римо-католицьку духовну семінарію⁴⁰. Розгорнувся також наступ на священнослужителів: накладені на духівництво надмірні податки часто перевищували їхні фактичні доходи.

Утвердження тоталітарного режиму у Львові супроводжувалося масовими репресіями. Вони були скеровані насамперед на руйнування структур попереднього державного й адміністративного апарату, попередньої системи керування і власності. Насильство стало найважливішим, а стосовно деяких соціальних груп – єдиним засобом державного впливу. Репресивні заходи (звільнення з роботи, ув'язнення, депортація, фізичне знищення тощо) найчастіше застосовували до так званих класово ворожих елементів, до яких гуртом зачислили всіх урядовців колишньої адміністрації, офіцерів, функціонерів політичних партій. Були ув'язнені практично всі представники політичної еліти – і української, і польської, і єврейської. Багатьох громадських діячів –

поляків, хоч вони й були людьми цивільними, відправили до таборів для полонених офіцерів, зокрема Козельського, Осташківського та Старобільського (15 тис. осіб, яких там утримували, розстріляли в квітні–травні 1940 р.). До в'язниць було запропорено і багато колишніх членів Комуністичної партії Західної України, Комуністичної партії Польщі, на яких після необґрунтованого розпуску цих партій виконкомом Комінтерну лягла пляма політичної недовіри. Навіть тих, хто багато років сидів у польських в'язницях і був звільнений у вересні 1939 р., трактували нарівні з «небажаними» біженцями, офіцерами польської армії, «спекулянтами».

Ще перед виборами до Народних Зборів, а також після них у Львові почали арештовувати колишніх державних урядовців, суддів, поліцейських. У грудні 1939 р. серед ув'язнених опинилося також чимало старших офіцерів польської армії. Були репресовані священнослужителі різних конфесій. Так, у грудні 1939 р. в тюрмах перебували 57 ксьондзів і 18 греко-католицьких священників, з яких 14 отримали смертний вирок. Жертвами безперервних арештів у Львові стали професори С. Грабський, Л. Дворжак, С. Гломбінський, доктори Є. Ягляр, З. Вахловський, К. Веронський, К. Гржибовський та інші авторитетні вчені. Доктор Р. Зубик, який 1940 р. на січневих зборах НТШ проголосував проти розпуску Товариства, був теж невдовзі заарештований і загинув. Арештів не уникали знані й шановані літератори: В. Броневський, А. Ват, Т. Пайпер, А. Полєвка, В. Скужа, А. Штерн.

Тюрми Львова були переповнені в'язнями. Причому в тюрмі на Лонцького (нині вул. Степана Бандери) при нормі розміщення 1500 осіб фактично перебували 3800. За рішенням ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. велику частину ув'язнених, зокрема колишніх офіцерів польської армії, без висунення звинувачень було розстріляно.

Серед жорстоких репресивних заходів широко застосовували депортацію – насильницьке вивезення мешканців Львова до Сибіру, у Казахстан, на Північ СРСР. Під час масової депортації, яку мотивували необхідністю очистити місто від «ворожих елементів», у глиб СРСР було примусово виселено родини колишніх державних урядовців, політичних діячів, військовиків, учителів, лікарів тощо. Тисячі з них – чоловіки, жінки, діти – загинули від голоду, знущань, через те, що не змогли пристосуватися до нових природних умов. Узагалі, дослідники стверджують, що в Західній Україні, і у Львові зокрема, депортації проходили в чотири етапи. Під час першого з них, який тривав від 10 до 13 лютого 1940 р., зі Львова та Львівської області вивезли 20966

³⁹ *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945. Metropolie Wileńska i Lwowska, zakony. – Katowice, 1992. – S. 100.*

⁴⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: У 2 кн. – Київ, 1994. – Кн. 1. – С. 129–154.

осіб (це були переважно родини осадників, крупних державних урядовців, а також великі групи колишніх офіцерів польської армії). В ході цієї акції людей брутално грабували, органи НКВД вилучали практично всі речі⁴¹.

Під час другої хвилі депортації в ніч з 14 на 15 квітня 1940 р. зі Львова вивезли головним чином сім'ї військовополонених, які перебували у радянських тюрмах і концтаборах, офіцерів польської армії, поліцаїв і жандармів, чиновників держапарату, крупних власників та ін. – разом, за різними даними, – від 12 до 30 тис. осіб⁴². Людей вивозили товарними вагонами до північного Казахстану (Кустанайської, Акмолінської і Семипалатинської областей). Є свідчення, що під час квітневих депортацій влада дозволяла брати особисті речі, одяг, постіль – всього до 80 кг на особу. В окремих випадках дозволяли віддати решту речей під нагляд сусідам⁴³.

Найбільшою в Західній Україні була третя хвиля депортації (30 червня – 12 липня). Зі Львова (зі станції Підзамче) в 16 ешелонах було вивезено 20770 осіб, переважно біженців з теренів Польщі, окупованих гітлерівцями. Більшість із них становили євреї, були також українці і поляки – кваліфіковані робітники та інтелігенція. Їх вивезли до Сибіру (Красноярського краю, Іркутської, Читинської, Томської, Тюменської областей), а також на Північ, на Урал, до Чувашиї, цього разу на визначений строк – 20 років. 1940 р. під час червневої депортації до Львова прибули заступник наркома НКВД СРСР М. Меркулов і нарком НКВД УРСР І. Серов, які керували акцією. Вони залучили 2200 оперативних працівників Харкова, Сталіна (тепер Донецьк), Полтави, Одеси та інших міст. Про хід операції доповідали в Москву що дві години.

У червні 1941 р. зі Львова вивезли колишніх державних урядовців, представників інтелігенції.

Загалом із західних областей УРСР у 1940–1941 рр. депортували понад 10% населення – поляків, українців, євреїв, представників інших національностей. Людські втрати Галичини, за підрахунками польських дослідників, склали понад 400 тис. осіб, у тому числі 100 тис. лише у Львові⁴⁴. Широкомасштабні репресії мали всі ознаки того явища, яке в міжнародному праві було названо злочином проти людяності.

⁴¹ Podhorodecki L. *Dzieje Lwowa*. – Warszawa, 1993. – S. 217.

⁴² *Polożenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej*. – Toruń, 1990. – S. 69.

⁴³ Podhorodecki L. *Dzieje Lwowa*. – S. 217.

⁴⁴ Див.: Комар Л. *Процес 59-ти / 2-ге вид., виправлене*. – Львів, 1997.

Неослабний терор, ігнорування прав населення, економічне адміністрування, – все це дало нові аргументи на користь того, щоб боротися зі згубною політикою радянської влади. У Львові тривав постійний пошук форм і методів боротьби населення проти режиму, своєрідне «зондування» радянської дійсності щодо найраціональніших опозиційних дій. Основними формами мирного протесту стали: бойкот виборів до Народних зборів, відмова приймати громадянство СРСР, виїзд за кордон, скарги на дії місцевих органів влади щодо порушення конституційних прав і свобод. І хоча політичне забарвлення мали не всі протестні акції, однак навіть у пасивних формах опір населення здебільшого означав неприйняття нав'язуваної йому моделі поведінки та суспільного устрою взагалі.

Антирадянський рух був надзвичайно різнобарвний, та усі його національні течії існували окремо й діяли ізольовано. Основу для формування польського підпілля склали офіцери, які уникнули арешту. Уже в день капітуляції Львова, 22 вересня 1939 р., генерал М. Янушайтіс розпочав створення Польської організації боротьби за свободу.

Польський еміграційний уряд В. Сікорського, командування збройних сил на чолі з генералом К. Соснковським у своїх стратегічних планах відродження Польської держави передбачали повернення до її складу західноукраїнських земель і тому надавали особливого значення організації польського підпілля в цьому регіоні. Восени 1939 р. постала військова організація «Спілка збройної боротьби» (*Związek Walki Zbrojnej*). У листопаді створено командування третього Львівського обшару, до якого ввійшли Львівська, Тернопільська, Станіславська і Волинська округи, поділені, своєю чергою, на повіти і станиці.

Крім військових, на терені Західної України виникли конспіративні організації, що представляли різні польські політичні сили, зокрема Демократичну партію, Селянську партію, Польську соціалістичну партію. Польські підпільні організації, не відкидаючи ідею збройного опору, головну увагу зосереджували на розбудові організаційної мережі, пропагандистській роботі серед населення. Проте досвід існування багатьох із них виявився невдалим. НКВД досить швидко і оперативно ліквідував політичне підпілля – уже весною 1940 р. в західних областях України воно практично припинило свою діяльність. І хоча окремі організаційні структури «Спілки збройної боротьби» діяли надалі, вони зазнали відчутних кадрових втрат.

Одним із найважливіших завдань єврейського руху опору був пошук можливостей виїхати з СРСР. Однак спроби підпільних сіоністських угруповань організувати нелегальну еміграцію своїх прихильників переважно виявилися невдалими. Тільки небагатьом утікачам вдалося перебратися до Румунії, більшість було затримано на кордоні і вислано в глиб СРСР.

Характерною особливістю українського опозиційного руху було те, що його репрезентувало передусім молоде покоління, яке через притаманний юнацтву радикалізм швидше позбувалося наслідків страху перед репресивною владою. За цих умов цілеспрямовані зусилля керівництва ОУН, насамперед прибічників її бандерівської частини, привели до поступової активізації українського підпілля. Координатором підготовки до збройного повстання виступив Краківський центр ОУН(б). Головним керівним осередком стала Львівська крайова ексекютива (КЕ) на чолі з Д. Мироном – «Орликом». До її складу ввійшли референтури за напрямками діяльності: організаційна (І. Максимів – «Ромб»), пропаганди (М. Вовк – «Андрій»), військова, розвідувальна (М. Матвійчук – «Лук»), Служба безпеки. КЕ підпорядковувались окружні ексекютиви – Львівська, Станіславівська, Дрогобицька, Волинська. Периферійну мережу склали районні, повітові, кущові організації. Особливу увагу, відповідно до директивних вказівок самого С. Бандери, приділяли зборів розвідувальної інформації; розробляли плани захоплення населених пунктів і важливих об'єктів; укладали «чорні списки» представників влади, силових структур, котрі підлягали ліквідації; заздалегідь заготовляли зброю (її зберігали навіть у підземеллях собору св. Юра).

Проте, як і у випадку з польським підпіллям, органам НКВД вдалося локалізувати український конспіративний рух, арештувати частину його членів, використовуючи агентурну інформацію, зізнання заарештованих. Великий розголос у Галичині одержав «Процес 59-ти» (15–18 січня 1941 р.), під час якого чимало підсудних, а це переважно студенти Львівського університету і учні середніх шкіл, відкрито заявили про свою причетність до ОУН і про прагнення боротися за незалежність Української держави⁴⁴. Всього протягом березня–грудня 1940 р. організаційна структура оунівського підпілля зазнала чотирьох потужних ударів з боку органів НКВД. Однак її зруйновані ланки відновлювалися, і, незважаючи на втрати, ОУН зуміла підготувати частину західно-

українського суспільства до державотворчої діяльності на початку радянсько-німецької війни.

Одним із найсильніших чинників, що протистояли процесу утвердження тоталітарного режиму, була церква, насамперед греко-католицька, яку влада так і не змогла підпорядкувати своєму контролю. Значний резонанс у галицькому суспільстві викликали протестні акції митрополита А. Шептицького, який не поминув жодної нагоди, щоб у листах до партійно-державних керівників різних рівнів не затаврувати порушення свободи совісті. Зокрема, відомі його протести проти закриття монастирів, проти непосильних податків на церкву та духовенство, проти примусового вписування до піонерських та комсомольських організацій, проти заборони релігійного обходження хворих і вмираючих по шпиталях. В умовах, що склалися, нова влада не наважилася вдатись до прямих репресій щодо митрополита, зваживши на його величезний авторитет серед населення. Більше того, після його звернення до М. Хрущова були переглянуті найяскравіші випадки надмірного оподаткування священників. Але запобігти депортаціям та припинити насильство ні митрополит А. Шептицький, ні інші противники антинародного режиму не змогли.

Отже, застосовуючи масовий терор, більшовицький тоталітарний режим інтенсивно відтворював у Львові, зрештою, як і в усьому західноукраїнському регіоні, політичну, економічну і соціальну структуру, тодішнього СРСР. Радянізація охопила усі сфери життя міста. Пріоритетними завданнями нової влади стали, з одного боку, ліквідація старої системи керування і приватної власності, руйнування демократичних засад суспільства та повна нейтралізація усіх явних і потенційних противників, а з другого – встановлення однопартійної політичної системи радянського зразка, перехід до планової економіки, проведення ідеологічної індоктринації населення. Реалізація цих завдань стала справжнім випробуванням для мешканців міста, кардинально змінивши умови їхнього життя. І хоча більшовицьку ідеологію насаджували всіма можливими засобами, ефект від радянізації духовної сфери був лише зовнішнім, оскільки вона тривала занадто коротко, щоб можна було реально досягти глибинних зрушень у суспільній свідомості. За два неповних роки радянська система зуміла сповна виявити свою антигуманну сутність і дискредитувати себе в очах абсолютної більшості населення. Усе це викликало у найрадикальніше налаштованих потребу шукати форми і методи боротьби з новою владою.